

2023, 12 (3), 2078-2099 | Araştırma Makalesi

İslam'dan Önce Hayber'de Ticari Zirai ve Askeri Hayat

Ayşe ŞİMŞEK¹

Öz

Tarihi geçmişi çok eski dönemlere ulaşan Hayber şehri, İslam öncesi Arap yarımadasının Hicaz bölgesinde Medine-Suriye yolu üzerinde bulunan önemli bir yerleşim merkeziydi. Hayber'in tarihinin milattan önce üç bin yıllarına dayandığı tahmin edilmekle birlikte kuruluşu ve ilk sakinlerinin kim olduğu konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Şehirde bazı Arap asıllı kabilelerin yaşadığı ön görülmekte ve özellikle İslam öncesi dönemde yahudilerin yaşadığı bilinmektedir. Şehrin ticari bakımdan stratejik konumu, iklim ve coğrafyanın sağladığı zirai verimliliği ve muhkem kalelerle çevrili olmasına dayalı askeri savunma gücü şehri ön plana çıkaran hususlardır. İslam'dan önceki sırada Hayber'in, Mekke ve Medine başta olmak üzere Arap yarımadasının içinde ve dışında olan ticaret merkezleriyle çok yakın ticari ilişkileri vardı. Hayber harresinin uluslararası ticaret kabilelerinin geçtiği meşhur yollar üzerinde bulunması bölgenin ticari ilişkilerini geliştirdi. Ayrıca coğrafi konumu ve iklim özellikleri sayesinde önemli zirai ürünlerin yetiştiği bir mekândı. İslam öncesi Arabistan yarımadası genel olarak kurak ve verimsiz bilinmesine rağmen tarıma elverişli yaşama uygun vahaları da bulunmaktaydı. Bu yaşam alanları içerisinde Hicaz'a dahil edilen Hayber de sayılmaktaydı. Zengin su kaynaklarına ve verimli topraklara sahip olan Hayber'in, bunaltıcı ve hummaya sebebiyet veren iklimi de zikre değerdir. Bu makalede kısaca Hayber şehrinin tarihinden bahsedildikten sonra İslam öncesi dönemdeki ticari, zirai, askeri ve sosyal faaliyetleri hakkında bilgiler verilecektir. Ticari ve zirai ürün ticareti yanında savaş aletleri ithali, satımı ve kiralanması gibi faaliyetleri de vardı. Harp stratejisi bakımından sağlam kalelere sahip olan Hayberliler, savaş tekniği ve aletleri konusunda da maharetliydi. Hayber'in tarihi hakkında bilgiler sunan bu araştırma, Hz. Peygamber (s.a.v.) öncesinde bölgedeki durumu ve ilişkileri ortaya çıkararak siyer ilmindeki Hayber'in fethi, Müslüman-yahudi ilişkileri gibi bazı konuların isabetli tahliline imkân verecektir.

Anahtar Kelimeler: Hayber, Hicaz, Yahudiler, Araplar, Ticaret, Ziraat, İslam Öncesi.

Şimşek, A. (2023). İslam'dan Önce Hayber'de Ticari Zirai ve Askeri Hayat . İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi , 12 (3) , 2078-2099 . <https://doi.org/10.15869/itobiad.1314174>

Geliş Tarihi	13.06.2023
Kabul Tarihi	25.09.2023
Yayın Tarihi	30.09.2023
*Bu CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makaledir.	

¹ Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Siyer-i Nebi ve İslam Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye, ayse.simsek@medeniyet.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6006-2746.

2023, 12 (3), 2078-2099 | Research Article

Commercial Agricultural and Military Life in Khaybar Before Islam

Ayşe ŞİMŞEK¹

Abstract

[Khaybar is a historical city located on the Medina-Syria road in the Hejaz region of the Arabian Peninsula. The aim of this article is provide information about the physical and geographical situation of the pre-Islamic city of Khaybar and the commercial, agricultural activities and social lives of the Jewish tribes living in this region. It is assumed that some tribes of Arab origin lived in the city and it is known that Jews lived in the pre-Islamic period. This article also deals with the meaning of the name Khaybar, the views of the Jews on the arrival time of Khaybar, and the occupations of those living in pre-Islamic Khaybar. Khaybar was a historical center of trade and agriculture. He had very close commercial relations with the surrounding cities, especially Mecca and Medina. Although the pre-Islamic Arabian peninsula was generally known as arid and unproductive, there were also oases suitable for agriculture and suitable for life. Khaybar was a place where quality agricultural products were grown thanks to its suitable geographical location and climatic conditions. It had rich water resources and fertile land. The people of Khaybar, who had strong castles in terms of war strategy, were also skilled in war techniques and tools. In addition to commercial and agricultural product trade, they also had activities such as importing, selling and renting war equipment. This research, which provides information about the history of Khaybar, by revealing the situation and relations in the region before the Prophet (pbuh), it will enable an accurate analysis of some subjects of the science of sirah.

Keywords: Khaybar, Hidjāz, Jews, Arabs, Trade, Agriculture, Pre-Islamic Period.

Şimşek, A. (2023). Commercial Agricultural and Military Life in Khyber Before Islam. *Journal of the Human and Social Science Researches*, 12 (1), 1-20. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1314174>

Date of Submission	13.06.2023
Date of Acceptance	25.09.2023
Date of Publication	30.09.2023
*This is an open access article under the CC BY-NC license.	

¹ Asst.Prof., Lecturer Member, Istanbul Medeniyet University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Prophetic and Islamic History, Istanbul, Türkiye, ayse.simsek@medeniyet.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6006-2746.

Giriş

Hayber, Medine'nin yaklaşık 150 km kuzeyinde yer alan etrafı volkanik topraklarla çevrili, verimli arazilere sahip geniş bir vadidir. Arap yarımadasının en büyük vadilerinden biri olması sebebiyle bölgeye Hayber harresi de denilmektedir (Munt, 2021, s. 119). Denizden yüksekliği yaklaşık 1.000 metredir. Hayber İslam öncesi dönemde verimli toprakları, su bentleri ve muhkem kaleleriyle şöhret bulmuştur (Hamidullah, 1998, s. 20).

Hayber kelimesinin kökeni ile ilgili kaynaklarda çok farklı görüşler zikredilmektedir. Bunlar özetle şöyledir:

“Hayber” İbrânice “kale” anlamına gelmektedir ve bölgedeki kalelerin çokluğu nedeniyle bu ismi almış olabilir (Yâkût el-Hamevî, 1977, 2/409; Arslantaş 2008, s. 431; Munt, 2021, s. 119).

Hayber kelimesinin çoğulu “hayâbir”dir. Hayber şehrinde birçok kale olması nedeniyle “Hayâbir” olarak isimlendirilmiştir (Yâkût el-Hamevî, 1977, 2/409; Haidary, 2011, s. 17; Veccia Vaglieri, 1997, s. 1138; Munt, 2021, s. 119).

Ticaret kolonisinin bölgede kurulması nedeniyle “cemaat” ve “topluluk” anlamlarına gelen İbrânice “hever” kelimesinin zamanla Arapçalaşmış şekli olduğu da söylenmektedir (Cevâd Ali, 1993, 6/526-527; Arslantaş, 2005, s. 32, 2008, s. 431).

Hayber'in adını kurucusu Hayber b. Kâniye (Fâtiyeh) b. Mehlâil isimli kişiden aldığı söylenmektedir (Hamidullah, 1998, s. 20). Cevâd Ali'nin verdiği bilgiye göre Hayber b. Fâtiyeh orada ilk konaklayan kişidir. “Fâtiyeh” kelimesi ise Tevrat'ın Nahmiyâsı sifrinde geçen “Şaftiyâh (shaftja)” kelimesinden tahrif edilmiş olabileceği ifade edilmektedir (Cevâd Ali, 1993, 6/526).

Bir görüşe göre Hayber kelimesindeki yâ harfi zaittir. Arapça “habratün” kelimesinden türeyen Hayber, toprağı güzel ve bol arazi anlamına gelmektedir (İbn Düreyd, 1987, s. 1171; Selâm, 1989b, s. 12).

Bazı kaynaklara göre ise Hayber çok sayıda su kaynağına ve pınara sahip olduğundan cahiliye döneminde “hayru berr” yani “en hayırlı yer, en hayırlı toprak” şeklinde isimlendirilmiştir. Bu görüşe göre Hayber kelimesi “hayru berr”den türemiştir (Ensârî, 1970, s. 214; Selâm, 1989b, s. 15).

Hayber İslâm öncesi dönemde önemli bir yahudi yerleşim yeri idi (Munt, 2021, s. 119) Şehrin ticaret yolları üzerinde yer alan stratejik konumu, iklim ve coğrafyanın sağladığı zirai bakımdan verimliliği ve muhkem kalelerle çevrili olmasına dayalı askeri savunma gücü şehri ön plana çıkaran hususlardı. Hayber üzerine birçok çalışma yapılmıştır. Bunlardan en önemlileri Selâm Şâfi'î Mahmûd Selâm'ın *en-Neşâtü't-ticârî fi Hayber, en-Neşâtü'z-zirâ'î fi Hayber* ve *Husûnu Hayber* adlı çalışmalarıdır. Bu çalışmalarda klasik ve çağdaş Arap literatüründen hareketle Hayber üzerine bilgiler derç edilmiş ve değerlendirilmiştir. Makalemizde bu çalışmalardan hareket edilmiş, bu eserlerin kaynaklarına ulaşılarak bilgiler teyit edilmiş, ayrıca başka kaynaklara, bazı Türkçe araştırmalara da müracaat edilmiştir. Yine Hayber hakkında yapılmış bazı tezler de bulunmaktadır. Örneğin Fâdul Abdullah Rıdvan'ın, *Mevkifu Yehûdi Hayber ve şimâli'l-Hicâz mine'd-devleti'l-İslâmiyye ilâ iclâihim fi ahdi Ömer* adlı çalışması burada zikredilebilir. Klasik İslam tarihi kaynakları yanında Cevâd Ali, Muhammed Hamidullah ve Nuh

Arslantaş'ın çalışmaları konuyla ilgili önemli bilgiler içermektedir.

I. Hayber'in İlk Sakinleri

Höyük ve mezar şeklindeki kalıntılardan hareketle güncel arkeolojik çalışmalara göre Hayber'in tarihinin milattan önce üç bin yıllarına dayandığı tahmin edilmektedir (Kennedy, (2021), s. 183). Hayber'in kuruluşu ve ilk sakinlerinin kim olduğu konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Hangisinin daha önce yerleştiği tespit edilememekle birlikte Hayber bölgesinde Ezd ve Süleym gibi Arap kabilelerinin ve de yahudilerin yaşadığı ön görülmektedir (İbn Kuteybe, s. 640-641; Kelpetin, 2017, s. 106- 107; Munt, 2021, s. 119).

Hayber, İslam öncesi dönemde yahudi nüfusuyla ünlü bir yerleşim yeri idi (Munt, 2021, s. 119; Lowin, 2010, 3/148). Hayber'den ilk defa "Khibrā" (khi-ib-ra-a) olarak, Babil kralı Nabonidus'un (M.Ö. 556-39) Teymâ'da geçirdiği zamanı anlattığı bahiste kuzey Hicaz'daki bir avuç yerleşim yerini saydığı Harran yazıtında bahsedilmektedir. Kitâbedeki kelimenin Hayber şeklindeki okunması doğruysa, yazıt sadece İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) bahsettiği Gassânî lideri Hâris b. Cebele'nin Hayber'e yaptığı baskına atıfta bulunuyor olabilir (İbn Kuteybe, s. 642; Munt, 2021, s. s. 119). Arabistan ve Babil'deki yazıtlardan, Babil'in son kralı Nabonidus'un Hicaz'ı işgal ederek başkentini Teyma yaptığını öğreniyoruz (Newby, 2013, s. 41).

Tarihi kayıtlara göre Hârise b. Ebû Huzeyme b. Sa'lebe başkanlığında Ezd Kabilesi Hicaz'ın Hayber bölgesine yerleşmişti. Ezd kabilesinin asıl vatanı Güney Arabistan'dı. Me'rib seddinin yıkılmasının ardından topraklarının verimsizleşeceğini düşünerek Kuzey Arabistan'a geldikleri düşünülmektedir. Hârise'nin ölümünden sonra çocukları Evs ve Hazrec'in isimleri ile iki kola ayrılarak Yesrib'i yurt edinmişlerdi (Çelik, 2019, s. 16; Hizmetli, 1991, ss. 70-71; Kelpetin, 2017, s. 106- 107).

Miladi yedinci yüzyılın başlarında Arabistan'daki yahudi kabileler Hayber ile Yesrib olmak üzere iki büyük şehirde, Fedek, Teyma ve Vâdilkura olmak üzere üç küçük yerleşim yerinde yaşamaktaydılar (Newby, 2013, s. 54). Hayber yahudilerinin şehirdeki geçişinin çok eskiye dayandığı nakledilmektedir. Kaynaklarda konuyla ilgili yer alan rivayetlere göre:

a) Yahudiler, Asur Kralı V. Salmanasar (M.Ö. 727-722) tarafından Samaria'dan sürgün edilerek Hayber'e geldiler (Arslantaş, 2008, s. 431; Ay, 2011, s. 8).

b) Babil Kralı Buhtunnasr'ın Kudüs'ü ele geçirmesi sonrasında yahudiler Hayber'in de içerisinde bulunduğu Arap yarımadasında bazı bölgelere yerleşmişlerdir (Çağatay, 1982, s. 95; Hizmetli, 1991, ss. 70, 71; Kelpetin, 2017, ss. 101-102).

c) Yahudilerin Hayber'e ilk gelişi Hz. Davud (a.s.) zamanına dayanmaktadır (İbn Haldûn, t.y., s. 286).

d) Yahudiler ilk defa Babil sürgünü sonrası Hayber'e yerleşmiştir. Bunlar da Mahallel'in ve oğlu Şefetya'nın torunlarıdır (Cevâd Ali, 1993, 6/626; Arslantaş, 2008, s. 431).

e) Hicaz bölgesine ilk olarak Hz. Davud'dan yaklaşık bin yıl önce Beni Şem'un'un soyundan bazı kimseler gelip yerleşmiştir (Welfinson, 1927, ss. 2-4).

f) Hayber'deki yahudilerin bir kısmı Kayser Titus veya Hadrian zamanında Filistin'den göçen gerçek yahudi asıllı gruplardır. Diğer bir kısmı ise yahudi asıllı olmayıp yahudi

dinine girmiş olan Arap asıllı kabilelerdir. Arap asıllı bu kabileler ya müjdenin etkisiyle veyahut da yahudilerle komşuluk ilişkileri sebebiyle bu dine girmiş olabilirler. Bir rivayete göre Benî Hışne b. Ukârime, Benî Reb'a'dan bir grubu öldürerek Teymâ'ya sığındılar. Teyma'daki yahudiler kendi dinlerinden olmadıkları gerekçesiyle onları kalelerine almadılar ve Hışneliler yahudiliği kabul ederek ancak şehre girebildiler. Yahudilerle beraber bir süre yaşayan Hışnelilerden bir grup Medine'ye göç ederek Müslüman oldu. Bu olay Arap asıllı yahudi nesillerin Hayber'de bulunduğuna işaret eder (Cevâd Ali, 1993, 6/524-525). Cevâd Ali'nin tespitlerini kritik eden Bâşümeyl, yahudilerin Hicaz bölgesine gelmeleri konusunda gerek Hz. Musa ve Hz. Davud zamanında olsun gerekse Cevâd Ali'nin dediği gibi milattan sonra olsun, bu iddiaları ispatlayacak yeterli miktarda delil bulunmadığını ifade etmektedir. Ona göre bu konuda tek gerçek Hicaz'da bulunan yahudilerin Hz. Peygamber zamanından sonra artık Hicaz bölgesinden sürgün edilmeleridir (Bâşümeyl, 1979, ss. 933-939). Bu konuda söylenebilecek en kesin veri cahiliye döneminde yahudilerin bu bölgede var oldukları ve Hz. Peygamber döneminde müslümanlarla yahudiler arasında geçen hadiselerin varlığıdır.

g) Asur Kralı Salmanasar'ın sürgünü sonrasında Hayber'e yerleşen yahudilerin soyu Ruben, Gad ve Manesse kabilelerine dayanmaktadır (Arslantaş, 2008, s. 431). Ayrıca Hayber'e yerleşen yahudilerin ataları konusunda araştırmacılar arasında Tevrat'ta geçen iki isim arasında ihtilaf vardır. Hayber'deki yahudilerin ataları yahudi araştırmacı H. Graetz'e göre Rehav oğlu Yehonadav'ken; Dozy'e göre Mahallel oğlu Şefatyadır. Mahallel oğlu Şefatyaya ismi İslami kaynaklarda da geçmektedir. Graetz, Hayber yahudilerini İslami kaynaklarda Hz. Musa'nın kayınpederi Hz. Şuayb olarak geçen Yetro'nun soyundan gelen Rehabilere bağlamaktadır. Dozy ise Hz. Davud'un atası Perets'e dayandırmaktadır. Geç dönemlere ait olan yahudi kroniğine göre Hayber yahudilerinin soyu Rehabilerden gelmektedir (Arslantaş, 2008, s. 432). Hz. Musa'nın kayınpederi Yetro'nun soyu tam anlamıyla İsrailoğlu olarak değerlendirilmezken, Davud'un atası Perets Yahuda'ya nispet edilmektedir (Arslantaş, 2016, ss. 81-82).

h) Hayber'in fethinden sonra Hz. Peygamber, yahudilerden olan Safiyye bt. Huyey ile evlenmişti. Safiyye'yi ağırlarken gören Hz. Peygamber nedenini sorduğunda ona üzüntüsünün sebebinin Aişe ve Hafsa'nın Hz. Peygamber'in akrabaları olması nedeniyle kendilerinin daha hayırlı olduklarını söyledikleri için olduğunu ifade eder. Hz. Peygamber Hayber'li olan Safiyye'ye 'Sen de onlara "Nasıl benden daha hayırlı olabilirsiniz? Kocam Muhammed, babam Harun, amcam da Musa deseydin ya!" diyerek gönlünü almıştır (İbn Sa'd, 1957, 8/127; Tirmizî, "Menâkıb", 63; Kelpetin, 2017, ss. 104-105). Bu rivayet Hayber yahudilerinin ataları konusunda ipucu vermesi bakımından önemlidir. Bu rivayet esas alındığında Hayber yahudilerinin Hz. Harun'un soyundan geldiği düşünülebilir. Hz. Peygamber'in bahsi geçen rivayette baba ve amca ifadelerini kullanırken ayrıntıya yer vermesi dikkate değerdir.

ı) İslam tarihçilerine göre Hayber'inde içinde bulunduğu kuzey Arabistan'a ilk yerleşenler ve asıl Araplar (Arab-ı âribe) olarak görülenler Amâlekilerdir (Amâlika). Yahudilerin Kuzey Arabistan'a yerleşimi ise Musa'nın Amalek ile yaptığı savaş sonrası denilebilecek erken bir döneme tekabül eder (Efe 2002, s. 48-49; Erdem, 1989, 2/557). Hz. Mûsâ'nın komutanlığındaki İsrail orduları Allah'ın emriyle Amâlekîleri yerle bir etti. İlahi emre rağmen Amâlekîlerin kralının oğlunu ilahi emre uymayarak sağ bıraktılar. Bu sebeple Suriye'ye girişleri yasaklandı. Onlar da Hicaz bölgesinde Amâlekîlerden kalan yerlere yerleştiler (Newby, 2013, s. 40). Kaynaklar Amâlika'nın yahudilerden önce Hayber'in dahil olduğu Hicaz bölgesinde ve Yemen'de oturduklarını zikretmektedir.

Bölgede su bulunan yaşam alanları vardı ve Hayber, Yemen ve Şam arasındaki ticaret yolu üzerinde bulunuyordu (İbn Sa'd, 1957, 1/43-44; Rıdvân, 1408, ss. 26-27).

Yahudiler Amâlika ile savaş sonrasında Hicaz bölgesine yerleşti ve farklı farklı dönemlerde Kuzey Arabistan'a göçleri devam etti. Bu göçlerin gerçekleşme sebebi anavatanlarındaki sıkıntılardan kurtulup yeni bir hayat kurmak istemeleri olabilir. Aynı zamanda ilk göçlerin Nabonidus döneminde gerçekleştiği düşünülür, gelen yahudiler ya Babil sürgününden kaçan askerler ya da tüccarlardı. Bazı uzmanlara göre ise ikinci tapınak sonrasındaki bilgiler daha nettir. Yahudi çiftçiler Nabâti topraklarına geldiler. Yahudilerin Hicaz'ın iç kesimlerine göç etme sebepleri arasında M. S. 70'de tapınağın yıkılması, Trajan dönemindeki yahudi ayaklanmaları ve Bar Kokhba ayaklanması sayılabilir (Efe 2002. s. 56). Yahudiler geldikleri yerlerde halkla etkileşim halinde yaşayarak onlarla bütünleştiler ve Araplar arasında yahudiliği benimseyenler oldu. Hicaz yahudilerinin köken olarak Araplardan geldiğini savunanlara göre onlar Amâlika'nın bağlı olduğu dini ve putlara ibadeti terk edip Hz. Mûsâ'nın dinine girmişlerdir. Daha sonra da Suriye'den göç edip Yesrib'e yerleşmişlerdir (Ya 'kûbî, Târîh, I, 122, 123; Welfinson, 1927, s. 16; Kelpetin, 2017, s. 105).

Yahudilerin Hayber'e geliş zamanı hakkında net bilgi vermek zordur. Filistin'den ayrılıp Kuzey Arabistan'daki bazı bölgelere ve özellikle de Hayber'e gelmelerinin arkasında o dönemdeki göç hareketlerinin olduğu düşünülebilir. Çünkü Filistin gibi verimli toprakları bırakıp çöl ikliminin yaşandığı topraklara göç etmenin güçlü bazı gerekçeleri olmalıdır. Örneğin yahudilerin Filistin'de M.S. 70'te yaşadıkları sıkıntılar nedeniyle daha önce Arabistan'a yerleşip istikrarlı ve memnun bir şekilde yaşayan akrabalarının ve dostlarının yanına göç etmeye devam ettikleri söylenmektedir (Veccia Vaglieri, 1997, s. 1138; Lowin, 2010, 3/148) Yahut da yahudilerin ticarete mahir olmaları ve Arapların ihtiyaç duyup üretmedikleri bir takım mal ve eşyaların ticaretini yapmaları nedeniyle ekonomik açıdan kârlı ve mümbit olan bu bölgeye göçlerin yoğunlaştığı tahmin edilmektedir (Veccia Vaglieri, 1997, s. 1138).

Hayber'in de içinde bulunduğu kuzey Arabistan'da bulunan halkın kökeni konusunda yapılan araştırmalar incelendiğinde net bir bilgide karar kılmak zordur. Bu bölgedeki halkın buraya geliş sebebi ve kökeni, Arapların ve İbranilerin Arabistan'da varlığı ve akrabalığı, sami kavramı ile ilgili tartışmalar, Mısır'daki yer isimleri ile Arap yarımadasındaki bazı yer isimlerinin benzerliği, kuzey Arabistan'daki yahudilerin kökenine dair tartışmalar, bu bölgedeki yahudi kolonilerinin gerçekte yahudi olup olmadığı, eğer yahudi iseler bu bölgeye geliş sebepleri veya bu bölgedeki yahudi varlığının daha sonradan Musevi olan Araplara dayanması ve kendi kültürlerini yaşamaya devam etmeleri gibi tartışmalar (Efe, 2002. s. 56-60) makalenin kapsamını aşmaktadır. Mevcut bilgiler dikkate alındığında Arap yarımadasındaki yahudilerin tamamının soyunun İsrailoğulları'na dayandığı söylenemeyeceği gibi Arap asıllı olduklarını da söylemek mümkün görünmemektedir (Kelpetin, 2017, s. 105).

II. Hayber'de Ticari Hayat

Hayber, Arap yarımadasının güney ve kuzey ana yolu üzerinde bulunan bir ticaret merkeziydi. Lahmîler'in başkenti Hîre yolu da Hayber güzergahı üzerindeydi. Ticaret kervanlarının uğrak yeri olan Hîre, güven veren tüccarları ile ticaret, ziraat ve hayvancılıkla birlikte dericilik, kuyumculuk, bakırcılık, demircilik gibi el sanatlarının merkezi konumundaydı (Kelpetin, 2016, ss. 180-182). Hayber'de bölgenin kendine ait

ürünleri alınıp satıldığı gibi Hindistan ve Çin gibi uzak diyarlardan gelen malların ticareti de yapılırdı. Bölgede hayvanlar, sebze, meyve, ziynet eşyaları, silâhlar, zirai aletler, bal ve şaraplar, kumaş türleri ve köleler alınıp satılırdı. Ayrıca sarraflık da yapılırdı (Hamidullah, 1998, s. 20). Haram aylar içerisinde yer alan muharrem ayının onuncu günü başlayan Netâh (Netât) Panayırı, ayın sonuna kadar Hayber'in Netâh bölgesinde kurulmaktaydı. Düzenlenen panayırlar sayesinde bölgede ticari hayat canlanmaktaydı (Bal, 2014, s. 111). Ukaz'a yakın olan Zü'l-mecâz Panayırı zilhiccenin ilk gününden sekizinci (terviye) gününe kadar düzenlenirdi. Oradan da Mina'ya geçilirdi. Bu panayırdan sonra aşure gününden muharrem ayının sonuna kadar Hayber'deki Netâh ve Yemame'deki Hicr panayırları düzenlenirdi (İbn Habîb, t.y., ss. 267-268). Mekke, Yesrib, Yemen, Hadramut, Tâif, Suriye, Filistin, Irak gibi bölgenin dört bir yanından insanlar panayıra iştirak etmek için bu bölgeye gelirlerdi (Hamidullah, 1998, s. 20).

Hayber'li yahudiler Medine'li yahudiler gibi ziraat ve ticaret sahalarında önemli bir mevkie sahiptiler. Onlar ayrıca tekstil ve madeni aletler üretmekteydiler. Hazırladıkları ürünleri kalelerinde depolamaktaydılar (Lowin, 2010, 3/148) Onların Hicaz'ın kuzeyinde hurma, arpa ve buğday ticaretini ellerinde tuttıkları söylenebilir. Hayberli Ebû Râfi' gibi bazı tacirler adından söz ettirmiş ve Şam'a kervanlar göndererek kumaş ithali yapmıştır (Efgânî, 1960, s. 23; Bal, 2014, s. 113). İslam öncesi dönemde Mekkeliler düğün merasimleri için gerekli olan ziyafet tencereleri, takı ve süs eşyaları gibi birtakım eşyaları Hayber yahudilerinden kiralarlardı. Bir defasında kiraladıkları mücevherlerin kaybolması nedeniyle Mekkelilerin on bin dinar tazminat ödemeleri gerekmişti (Hamidullah, 2003, 1/591). Müslümanlar, fetih esnasında Hayber'e girdiklerinde kuşatma aracı, 20 balya Yemen kumaşı ve 500 pelerin gibi bazı eşyalar bulmuşlardı. Bunlar Hayber yahudilerinin ticaretini yaptıkları eşyaların türünü göstermekle birlikte ticaretin yoğunluğunu da göstermektedir. Tarihçiler bahsi geçen kuşatma aracının varlığını, topluluklar arasında çıkan anlaşmazlıkları yatıştırma amacıyla bulundurdıklarını ifade etmektedirler. Bazı araştırmacılar yahudilerin Araplara ticaretini yapmak üzere kılıç, mızrak, kalkan ve diğer silahları depoda sakladıklarını düşünmektedirler. Hayber'de bulunan çok sayıda eşyanın yalnız yahudilerin kendileri için depoladıklarını düşünmek doğru olmaz. Ticaretini yapmış olmaları muhtemeldir (Veccia Vaglieri, 1997, s. 1138). Hayber yahudileri meyve ticareti, silah ticareti, tekstil üreticiliğiyle zenginleşmişlerdi (Lowin, 2010, 3/148, 150). Bütün bunlarla birlikte Hicaz'daki yahudi topluluklar, cahiliye döneminde kültürel varlıklarını güçlü bir şekilde sürdürseler de siyasi ve ekonomik güçlerini Mekke Kureyş'in yükselen talihi karşısında kaybetmişlerdi (Newby, 2013, s. 43).

1. Hayber'den Geçen Ticaret Yolları

Hayber'li yahudilerin Arap yarımadasının içinde ve dışında olan komşularıyla ticari ilişkileri bulunmaktaydı. İslam'dan önceki asırda uluslararası ticaret kabilelerinin geçtiği meşhur yollar üzerinde bulunması Hayber'in ticari ilişkilerini geliştirdi. Bu yollara uluslararası güney ve kuzey ticaret yolları örnek verilebilir. Ana kabilelerin geçtiği bu ticari yollar Yemen ve Hadramut'taki Aden ve Kınâ'dan başlar, San'a'nın doğusuna doğru 120 km (seksen mil) uzaktaki Me'rib'e varır. Ardından Necran, Tâif, Mekke ve Medine güzergâhından Hayber'e ulaşır. Daha sonra Medyen'e varır. Oradan iki kola ayrılarak biri Irak'ın Teymâ şehrine, diğeri ise aynı yöndeki Petra ve Gazze'ye oradan Suriye ve Mısır'a devam eder (Efgânî, 1960, s. 356; Mehrân, t.y., ss. 134-135; Selâm, 1989a, s. 16).

Bir diğer ticaret yolu ise Hîre Kralı Nu'mân'ın Ukaz panayırına giderken kullandığı ve ona Beni Kilâb'dan Urvetü'r-Ricâl'in (ö. miladi 585) kiraya verdiği meşhur Hayber-Hîre ticaret yoludur. Bu yol Hîre mıntikasından başlar, Rûme veya Rîme vadisine geçer, oradan da Hayber'e ulaşır. Hayber'den de Vâdi'l-kurâ üzerinden önce Mekke'ye, oradan da Ukaz'a ulaşır. Hîre Kralı Nu'mân Hayber'e her geldiğinde onun için özel panayır kurulurdu. Hîreliler Hayber'i ve Netâh Panayırını çok iyi bilirlerdi (İbn Habîb, t.y., s. 196; Efgânî, 1960, s. 357; Selâm, 1989a, ss. 16-17).

Hayber'den geçen bir başka ticaret yolu Hayber-Medine yoludur. Bu yol yaklaşık 150 km (sekiz berîd) uzunluğundadır. Tarif edilecek olursa güzergâh olarak Medine'den ormanlar üzerinden gidilir, oradan Receb vadisine girdikten sonra Berdûh'a doğru tırmanır, sonra kuyuların bulunduğu Dûme vadisine iner, sonra Eşmez dağına, oradan Şikka düzlüğüne, oradan da Hayber'e altı mil mesafedeki Dûme-Hayber sınırında bulunan Nümâr mevkiine ve Hayber'e ulaşır (Harbî, 1969, s. 539; Ebû Ubeyd el-Bekrî, 1368, s. 521; Selâm, 1989a, s. 17). Yine Hayber-Medine yolunun birçok alt yolları da vardır. Meselâ Hazen yolu, Şas, Hâtib ve Merhab yolları bunlardandır. Merhab yolu doğrudan panayırın olduğu Netâh kalesinin yoluna çıkmaktaydı. Ayrıca Hayber vadisine çıkan Vâdi-i Hursa yolu da bulunmaktaydı (Yâkût el-Hamevî, 1977, 5/102; Diyarbekrî, 2/45; Şâmî, 1992, 5/185; Selâm, 1989a, ss. 17-18).

2. Hayber'li Yahudilerin Dış Ticaret İlişkisi

Ticaret konusunda yetkinlikleri bulunan Hayber yahudilerinin bölge dışındaki diğer yerlerle ticari ilişkisi vardı. En çok ticaretini yaptıkları ürünler hurma, buğday, arpa ve kamıştı. Yahudi tacirler her bir beldenin pazarında tanınmaktaydılar. Depoladıkları malların ticaretini yapmaktaydılar. Yemen, Bahreyn, Yesrib, Mekke, Fedek, Teymâ, Filistin ve Suriye gibi birçok bölgeyle ticari ilişkileri vardı. Uluslararası ticaret alanındaki uzun yıllara dayanan tecrübeleri ve büyük sermayeye sahip olmaları onlara avantaj sağlıyordu (Cevâd Ali, 1993, 6/535; Selâm, 1989a, s. 22).

a. Yemen'le ticari ilişkiler

Hicaz yahudileri gibi Hayberliler'in de Yemen'le süregelen bağları vardı. Hayber'deki bazı esir kölelerin aslı Yemen'deki Himyer'e dayanmaktaydı. Meselâ Hayber'de oturan yahudi Merhab ailesi bunlardandı. Hayber, Yemen ticaret yolları üzerinde bulunuyordu. Yemen ile Şam ve Filistin arasında ticari faaliyet yapan kabileler Hayber mıntikasından geçmekteydi. Hayber yahudileri, Yemen'den kıymetli taşlar ithal ediyorlardı. Mesela Yemen'deki akik madeninden çıkan değerli akik taşlarını (el-'akîku'l-yemânî), yine San'a yakınlarında Zîfâr şehrine nispetle aynı isimle anılan taşları (ez-zîfârî) ve Yemen'in diğer bölgelerinde çıkan değerli taşları ithal etmekteydiler. Yahudiler bu kıymetli taşları kullanarak gerdanlık, yüzük, kolye ve benzeri süs eşyaları üretip ticaretini yapmaktaydılar. Yahudiler kıymetli taşların yapımı ve satımında mahirdiler. Ayrıca Hayber yahudileri, Yemen'den savaş aletleri de alıyorlardı. Savaşlarda süvarilerin giydiği Yemen miğferi Hayber'de bulunmaktaydı. Hayber fethi öncesi Netâh kalesi önünde Merhab'ın Yemen miğferi giymesi bunu teyit etmektedir. Müslümanlar Hayber'i fethettiklerinde es-Sa'b b. Muaz kalesinde Yemen bölgesinde imal edilmiş birçok ticari mal bulmuşlardı (İbn Kesîr, 1408, 4/243; Şâmî, 1992, 5/197; Cevâd Ali, 1993, 6/537, 541; Selâm, 1989a, ss. 22-24). Bütün bunlar Hayber'in Yemen'le ticari ilişkilerinin kuvvetli olduğunu göstermektedir. Bu çerçevede Hayber yahudilerinin Yemen ile olan ticari ilişkilerinde değerli taşların ve savaş aletlerinin ön plana çıktığını söylemek mümkündür.

b. Bahreyn’le ticari ilişkiler

Hayber’lilerin Bahreyn’de yaşayan Hecer’lilerle ticari ilişkilerini yansıtan Muşakkar panayırı cemâziye'l-âhir'in başında başlayıp sonuna kadar sürerdi. Hayber’lilerin de katıldığı bu panayırda Sâsânî ve Arap tacirler buluşurdu. Bu panayıra Hayber’de yaşayan ve Hayber’den Hecer’e göç ederek orayı yurt edinen bazı yahudiler de gelirdi. Hatta Hayber kökenli olmakla birlikte Hecerli yahudiler arasından ticaretiyle meşhur isimler çıkmıştı. Söz gelimi İbn Yâmin meşhur isimlerden biriydi. Onun Bahreyn’de Safa ile Muşakkar arasında akan nehirden sulanan ve ürünlerinin kalitesi ile meşhur hurma arazileri vardı. Zengin bir tacir olan İbn Yâmin’in kendi adıyla meşhur ticaret gemileri de vardı (Yâkût el-Hamevî, 1977, 5/134-135; Merzûkî, 1417, s. 383; Ebû Ubeyd el-Bekrî, 1368, ss. 1232-1233; Selâm, 1989a, ss. 24-25).

c. Medine (Yesrib) ile ticari ilişkiler

Medine’lilerle Hayberliler arasında çok sıkı ticari ilişkiler bulunmaktaydı. Yesrib’de yaşayan bazı zengin yahudilerin Hayber’de arazileri ve hurma bahçeleri vardı. Yesrib pazarlarında etkin olan yahudiler şehrin dış ticaretinin çoğunluğunu ellerinde bulundurmaktaydı. Yahudilerin kendilerine ait Benî Kaynuka pazarları vardı (İbn Şebbe, 1979, I/184). Bunlar Hayber pazarı ile yarışamazdı. “Hayber, Hicaz’ın yaylasıdır” sözü Medine’de darb-ı mesel olarak söylenmekteydi (İbn Kesîr, 1976, 3/407; Selâm, 1989a, ss. 25-27). Hayber’liler hem topraklarının verimliliği sebebiyle hem de ürünleri depolayarak sakladıklarından kıtlık çekmezlerdi. Yesrib’liler kıtlık yaşadıklarında Hayber’e gidip orada kalırlardı. Medine’li kervanlar Hayber’e gidip buradan şarap, kuru hurma ve kuru üzüm getirirlerdi. Hayber yahudileri de Yesrib’e ticaret için geliyorlardı. Yesrib’liler Hayber yahudilerine bazı mallarını rehin verirlerdi (Vâkidî, 1965, 1/375, 1965b, s. 708,713; Selâm, 1989a, ss. 25-27).

d. Mekke, Tâif, Fedek ve Suriye ile Ticari İlişkiler

Hayber yahudileri ile ticari ilişkileri görülen bir başka topluluk Mekkelilerdi. Kureys’e gelen kervanlar Hayber’e uğradığında onlara panayır kurulurdu. Mekkeliler, Hayber pazarına alım satım için gider, Hayberliler de Mekke’ye alışveriş için seyahat ederlerdi. Mekkeliler Hayber’den kadınlar için takılar alırdı. Özellikle Ebû'l-Hukayk kabilesinin ürettiği takılar tercih edilirdi. Düğünlerde kadınlar bu takıları kullanırdı (Vâkidî, 1965, 2/704; Efgânî, 1960, s. 357; Welfinson, 1927, ss. 93-94; Selâm, 1989a, s. 28).

Hayber’liler Tâif’te bulunan yahudiler vasıtasıyla orayla ticari ilişkilerini geliştirdiler. Kudüs’ün Romalılar tarafından işgalinin ve mabedin yıkılmasının (m. 70) ardından bazı yahudilerin Hicaz bölgesine geldiği ve bir kısmının Hayber, Tâif ve Yesrib çevresine yerleştiği tahmin edilmektedir. Hicaz bölgesindeki yahudilerin birbirleriyle irtibatları devam etmekteydi. İslam öncesinde yahudiler ticari üstünlüklerini Kureys’in ticaret yolları hakimiyeti sebebiyle Mekke’ye kaptırmış olsalar da özellikle Tâif gibi güçlü ticari etkisi olan şehirlerle ilişkilerini sürdürmekteydiler. Özellikle Tâif’teki yahudilerin üzüm yetiştiriciliği konusundaki uzmanlıkları ve üzümünün kalitesi yarımada meşhurdu (Kelpetin, 2016, s. 93). Tâifli bazı tacirlerin ticari yolculukları esnasında ihtiyaçları olan bazı şeyleri almak üzere Hayber’e uğradıkları söylenmektedir (Selâm, 1989a, s. 28).

Hayber yahudilerinin Fedeklilerle ticari ilişkileri vardı. Meselâ Hayber’li Huyey b. Ahtab’ın Fedek’te binaları ve mülkleri vardı (Selâm, 1989a, s. 28). Buradan “Fedek kadifesi” gibi tekstil ürünleri ithal eden Hayberliler hem meslek erbabıydı hem de ticarete mahirdi (Cevad Ali, 3/262, 6/529). Müslümanlar Hayber’i fethettiklerinde es-Sa’b

b. Mu'âz'ın kalesinde 1500 parça Fedek kadifesi bulmuşlar ve Hz. Peygamber Hayber'de şehit düşen müslümanların eşlerine Fedek kadifesi vermişti (Vâkidî, 1965, s. 2/664). Bu bilgiden Fedek kadifesinin Hayber'deki varlığı anlaşılmalıdır. Fedek'te oturan Benî Mürre, Eşca, Sa'd b. Bekir gibi Arap kabileleri hurma ticareti için Hayber'e giderlerdi (Selâm, 1989a, s. 28).

Suriye ile ticari ilişkileri olan Hayber yahudilerinin bölgede yaşayan yahudi cemaatlerle akrabalıkları vardı. Hayberliler meşhur Suriye panayırlarına katılmak üzere bölgeye giderlerdi. Onların en düzenli ve en güvenli panayırlarından biri Rum bölgesinden de tacirlerin katıldığı Ezruât Panayırdı (Watt, 2016, ss. 252-252). Yine Busrâ panayırına ticaret için giden Hayberliler buraya Arap yarımadasına komşu ülkelerden aldıkları Hind ve Habeş ürünlerini götürürdü. Busrâ kendi ismi ile anılan kılıçları ve kaliteli şarapları ile bilinirdi. Hayber'li meşhur tacir Ebû Râfi, ticaret kervanlarını Suriye'ye çeşitli mallar almak için gönderirdi. Bu sebeple Ebû Râfi'in sarayı ve kalesi meşhur bir ticarethaneydi (İbn Kesîr, 1431, ss. 155-156; Selâm, 1989a, ss. 28-31).

2. Hayber'de Tedavülde Olan Paralar ve Ölçü Birimleri

İslam öncesi Hayber panayırlarında İslam döneminde de kullanılan dinar ve dirhem yaygındı. Hz. Peygamber fetihten sonra Hayberlilerle bütün mallarının, altın ve gümüş dahil tüm paralarının yarısını vermeleri şartıyla anlaşma yapmıştı. Onlar anlaşmaya uymayarak bir kısım paralarını ve değerli eşyalarını saklamışlardı. Hayber'in fethinden sonra müslümanlar onların sakladıkları bazı paraları buldular. Müslümanlardan bir kişi harabelik bir yerde saklı olan iki yüz dirhem buldu. Yine müslümanlar Ketîbe kalesi mıntkasında bir hurma ağacının dibinde Ebû'l-Hukayk kabilesine ait dinarla dolu deri tulum buldu (Vâkidî, 1965, 2/669-672; Cevâd Ali, 1993, 7/415, 489, 495-497; Selâm, 1989a, ss. 32-33).

Yahudiler para ticareti yaptıklarından Hayber'e yarımadanın para merkezi denilebilirdi. Yahudiler altını altınla, altın ve gümüşü kendi cinsleriyle değiştirmektedirler. Bazı yahudilerin, kendileri dışındaki kişilerin mallarını haksız yere yemekte bir beis olmadığına inanmaları sebebiyle altın ve gümüşü bozarken ayarları ile oynayarak hileye başvurdukları ve emanetleri geri verme konusunda hassas davranmadıkları rivayet edilmektedir (Cevâd Ali, 1993, 7/417-419; Selâm, 1989a, ss. 33-34). Onlar, altının ayarını belirlemek ve dirhemleri eritip paraların değerini ortaya çıkarmakta mahirdiler. Fakat bu işi yaparken aldatmaya yönelik davranış içerisine girmeleri onları güvenilmez kılmıştı (Selâm, 1989a, ss. 34-36).

Hayber yahudileri genel olarak Hicaz'da bilinen ölçü ve tartıları kullanmaktaydılar. Bunlar müd, sa', vesk, es-sündüre gibi ölçü birimleridir. Bu ölçü birimleri farklı özelliklere sahiptir. es-Sündüre, sindir ağacından yapılan büyük bir ölçü birimidir. Hayber yahudileri Hicaz ehli tarafından da bilinen ritl, ukiyye ve kuntâr olmak üzere bazı tartı birimlerini de kullanmaktaydılar (Selâm, 1989a, ss. 34-36).

III. Hayber'de Zirâi Faaliyetler, Hayvancılık ve İklim

İslam öncesi Arabistan yarımadası genel olarak kurak ve verimsiz bilinmesine rağmen tarıma elverişli yaşama uygun vahaları da yok değildi. Bu yaşam alanları içerisinde Hicaz'a dahil edilen Hayber yanında Fedek, Yesrib, Vâdi'l-kura ve Tâif de sayılmaktadır (Shahîd, 1995, s. 50). Hayber sebze ve meyve üretimi açısından oldukça elverişli arazilere sahipti. Hayber vahası Hicaz'ın en zengin bölgelerinden biri olarak hurmalarının çokluğu

ve meyvelerinin bolluğu ile meşhurdu (Hizmetli, 1991, s. 171). Hayberliler kendilerinin hurma yetiştirmenin ilmini bilmekle överken (Vâkidî, 1/373, 375, 2/690), Arap kabileler de onları “kaliteli hurma yetiştiricisi” olarak vasıflandırır. İbn Ömer “Biz Hayber’i fethedinceye kadar hurmaya doymadık” demiştir. Hayber’in en meşhur hurması acve hurmasıydı (İbn Kesîr, 1976, 3/383). Diğer bilinen hurma türleri ise sayhâniyye, cenîb, büyüklüğü bir avucu dolduran Hayber bürdîsiydi (Selâm 1989b, s. 25).

Hizmetli, Peygamber zamanında Hayber’de Ketîbe adı verilen yerde 40.000 hurma ağacının bulunduğu ifade edilmektedir (İbn Kesîr, 1408, 4/02; Hamidullah, 1998, s. 20). Bu hurma ağaçları Hayber vahasını kaplayan şemsiyeler gibiydi (Selâm 1989b, s. 22). Hayber’de hurma ağaçlarıyla birlikte zamk (mukl) salgılayan devm isimli ağaçtan çok sayıda bulunmaktaydı (Ebû Ubeyd el-Bekrî, 1368, s. 521; Selâm, 1989b, ss. 18-19). Hayber’de başka ağaç çeşitleri de vardı. Nâim ve Vecde kalelerinin önünde olduğu gibi yahudiler kale surlarının önüne sık ağaçlar dikerlerdi (Vâkidî, 1965, 2/655). Böylece Hayber vahası ormanlık arazi haline gelmişti. Hatta müslümanlar Hayber’i fethettiklerinde bazı kalelerde depolanmış ahşap ve odunlar bulmuşlardı. Hayber vahasında seyrek bodur ağaçlar da bulunmaktaydı (Harbi, s. 539; Bekri, 2/521; Selâm, 1989b, s. 18-19).

Hayber’de hurmacılıkta olduğu gibi zirai üretimin de yahudiler eliyle geliştiği söylenebilir. Onlar sulama konusundaki tecrübelerini de ekleyerek buğday, arpa ve bakla gibi tahıl ürünleri başta olmak üzere sağlık açısından faydalı olduğunu düşündükleri soğan, sarımsak, pırasa gibi sebzeleri de çokça yetiştirmektedirler (Vâkidî, 1965, 2/664, 691, 693; İbn Kuteybe, 1418, 3/280; Welfinson, 1927, s. 18; Selâm 1989b, s. 26-27).

Hayber yahudileri Arabistan’da kendilerine uygun yer bulduktan sonra tarımın öncülere haline geldiler (Lowin, 2010, 3/148, 150). Hayberliler’in zirai üretimdeki payları cahiliye dönemi Araplarının dikkatini çekmişti. Bölgeyle sıkı ve iyi ilişkiler kuran bazı Araplar Hayberliler’le özel anlaşmalar yapmışlardı. İslam öncesinde Hayber, topraklarını ve bol ürünlerini ekonomik savaş aracı olarak kullanmaktaydı (Selâm, 1989b, s. 7). Cahiliye döneminde Hayberliler savaşa karşı şehri korumak için Araplara ürünlerinin yarısını vererek anlaşmalar yapmışlardı. Nitekim Hz. Peygamber döneminde Medine’deki müslümanlara karşı birleştiklerinde ürünlerinin yarısını vermek üzere Araplarla anlaşmışlardı. Bu sebeple olacak ki Hz. Peygamber Hayber’in fethinden sonra ürünlerinin yarısını müslümanlara vermelerini şart koşmuştu (İbn Kesîr, 1976, 3/375,378; Selâm, 1989b, s. 7; Welfinson, 1927, s. 169).

Hayberliler verimli zirai arazilerini korumak üzere etraftaki vadiler üzerine kaleler inşa etmişlerdi. Bunların en önemlileri arasında Serîr ve Hâs (/Hals) vadileri bulunur. Günümüzde Sağîr vadisi olarak bilinen Şikk ve Netâh vadileri yedi mil boyunca uzanan büyük Serîr’i oluşturur. Yine en verimli vadilerden biri olan Ketîbe, Vatîh ile birlikte Hâs’a ulaşır. Bütün bu vadiler zirai arazilerinin çokluğuyla, mahsullerinin kalitesiyle, güzel bahçeleri ve hurma ormanlarıyla meşhurdu. Hayber’li yahudiler bu vadileri korumak için sağlam kaleler yapmışlardı. Hatta bir vadiyi korumak için birçok kale inşa etmişlerdi. Serîr vadisini korumak için Şikk ve Netâh kalelerini, Hâs vadisini korumak için Hayber’in en büyük kalesi olan Kamûs’u ve Ehyel dağı üzerine Vatîh kalesini inşa etmişlerdi. Bu kaleler ile hem Ketîbe ve Vatîh vadisindeki arazileri ve malları hem de Ehyel dağının eteklerindeki hurma ormanlarını ve meyve ağaçlarını koruyorlardı (Vâkidî, 1965, 2/720; İbn Şebbe, 1979, s. 190; Harbî, 1969, ss. 539-540; Ebû Ubeyd el-Bekrî, 1368, s. 521,737; Yâkût el-Hamevî, 1977, 2/338, İbn Kesîr, 1408, 4/30; Selâm, 1989b, ss. 12-13).

Arazilerini eşleri ve çocuklarıyla birlikte ekip-diken Hayber yahudileri çiftçilikte iyi bir seviye yakalamışlardı. Hayber'in fazlaca su kaynaklarına sahip olması, onların bu alandaki gelişimlerine katkı sağlamaktaydı. Meselâ bazı pınarlardan çeşitli küçük nehirler akardı. Yahudiler su kaynaklarını ıslah ederek hem kalede yaşayanlar için içme suyu, hem de zirai ürünler için sulama kanalları yaptılar (Vâkidî, 1965, 1/713, 2/637, 666, 667; Cevâd Ali, 1993, 7/179, 197; Selâm, 1989b, s. 14). Şık vadisinde bol suya sahip olan Hamme pınarının üçte ikisi bir delikten yerin altına üçte biri de vadiye akıyordu. Netâh vadisindeki hurmalıkları sulayan Netâh pınarı ve büyük Lüheyhâ ile Harrâr pınarları bulunmaktaydı (Harbî, 1969, ss. 540-541; Ebû Ubeyd el-Bekrî, 1368, ss. 492, 522; Yâkût el-Hamevî, 1977, 5/291; Şâmî, 1992, 5/235; Selâm, 1989b, s. 15).

Bol yağmur alan bir bölgede bulunan Hayber'in sulama bentlerinin yapımını kolaylaştıran yeryüzü şekillerine ve derelere sahip olması topraklarını verimli kılmakta ziraatla geçimini sağlayan insanların varlığını artırmaktaydı (Hamidullah, 2003, 1/590). Hayberliler meydana gelen seller nedeniyle vadilere setler yaparak suları biriktirdiler ve sel sularını zirai sulama için kullandılar. Selleri önleyen setleri yapmalarının bir diğer sebebi meskûn mahallerin ve zirai arazilerin zarar görmemesiydi. Bütün bunlar Hayberliler'in mühendislik konusundaki bilgilerine ve bu setleri inşa etmedeki maharet ve uzmanlıklarına işaret etmektedir (İbn Sa'd, 1957, 2/77; Selâm, 1989b, ss. 16-17). Hayber ve çevresinde yapılan arkeolojik yüzey araştırmaları bölgedeki etkileyici barajların geç İslam öncesi ve erken İslam dönemine ait olabileceğini belirtmektedir (Munt, 2021, s. 120).

Hayber'de bulunan sulama bendlerinden kısaca bahsetmek gerekirse Kusaybe bendi eski tarihi kalıntı olması ve büyüklüğü sebebiyle önemlidir. Bu bend Hayber'in 30 km. güneyinde Kasrû'l-Bint civarında Kars vadisinin dar boğazına Vâdîsilsile üzerine yapılmıştı. Uzunluğu 205 metreye, bend duvarlarının doğu tarafından yüksekliği 25 metreye, batı tarafında arkasının yüksekliği 19 metreye ulaşmaktaydı. Düzensiz taşlarla ustalıklı bina edilen sed suyun geliş yönüne doğru uzanan üçgen şeklinde bir yapıdır. Günümüzde sadece 169 metrelik kısmı ayaktadır. Hayber'in birkaç kilometre doğusunda bulunan el-Haşkûk seddi ve el-Hasîd seddi İslam öncesinde kullanılan sedlerdi. Yapılış zamanı tam olarak bilinmeyen el-Haşkûk seddinin yüksekliği 2 metre, uzunluğu 130 metredir. el-Hasîd seddi ise Hayber'in 14 km. kadar güney batısında Garas vadisi üzerindedir. İlk hali 6 metre yüksekliğinde, 40 metre uzunluğundadır. Yapı malzemesi bir nevi taş dolgu şeklinde olup sızdırmazlığı ince malzemeler doldurularak sağlanmıştır. Hayber'in kuzeyinde yer alan Zeydiyye seddi harçsız taşlardan yapılmış olan 25 metre uzunluğunda, 8 metre genişliğinde ve 4 metre yüksekliğinde oldukça küçük bir bendedir (Çeçen, t.y.; Selâm, 1989b, ss. 17-18).

Hayber'de başta deve olmak üzere büyük ve küçükbaş hayvan ile at ve eşek yetiştiriciliği yaygındı. Hayvanların otlatılabileceği geniş meralar bulunmaktaydı ve bu çobanlık işini bir kısmı Habeşli olan köleler yapmaktaydı. Müslümanlar Hayber'i fethettiklerinde kalelerde sürüler halinde sığır ve koyun ganimet bulmuşlardır (Vâkidî, 1965, 2/680). Onlar deve eti yemedikleri için deveyi taşımacılık ve ticaret için, atları savaş için yetiştirmekteydiler. Hayber'de çok sayıda eşek bulunmaktaydı. Az da olsa tavuk gibi kanatlı hayvan bulunmaktaydı. Ayrıca Hayber'de arıcılık yapıldığı da bilinmektedir (İbn Hişâm, 3/355; Halebi, 2/742; Selâm, 1989b, s. 21-23). Yahudiler hurma çekirdeğinden elde edilen, hayvanların et ve süt gelişiminde son derece verimli olan yem imal ederler ve bu yemin ticaretini yaparlardı (Vâkidî, 1965, 2/693; Sicistâni, s. 50).

Bölge her ne kadar verimli arazileri ve hurma ağaçları ile ünlü olsa da bunaltıcı sıcağı ve

hummaya sebebiyet verebilen sağlıklı iklimi de kaynaklarda zikredilmektedir (Munt, 2021, s. 119). İslam öncesi dönemde Araplar Hayber'deki sıtma salgınlarından çok çekinirlerdi (Hamidullah, 1998, s. 21). Arap doktorlar sair zamanlarda sağlıklı kalmanın koşulunu Süreyya takımyıldızının batışı ile doğuşu arasındaki zamanı emniyetli ve sağlıklı geçirme şartına bağladılar (Hamidullah, 2003, 1/591). Cahiliye dönemi ve sonrasında görülen humma ile yaşamaya alışan Hayber yahudileri ise sağlıklı kalmalarını şarap içmelerine, sarımsak yemelerine, Hayber'in ikliminin elverişli bölgelerinde yaşamalarına ve Süreyya takımyıldızının batıp yeniden doğduğu zaman arasında Hayber'den ayrılmalarına bağladılar (Arslantaş, 2008, ss. 433-434). Araplar salgınların Süreyya takımyıldızının batışı ile doğuşu arasında geçen zamanda meydana geldiğine inanırlardı. Yahudiler, cahil olduklarını düşündükleri Araplara bu bölgede sağlıklı kalabilmeleri için Hayber'e girmeden önce on kez eşek gibi bağırmasını gerektiğini söyler ve Arapların söyleneni yapmaları durumunda kendileriyle eğlenirlerdi (Arslantaş, 2008, ss. 433-434). Ta'sîr (onlama) adı verilen uygulama konusunda Urve b. el-Verd isimli meşhur şair cahiliye döneminde söylediği şiirle eşek gibi anırmak yerine hummaya tutulmayı tercih ettiğini haykırmıştır (Cevâd Ali, 1993, 6/525; Hamidullah, 2003, 1/591). Şiirin ilgili kısmı şu şekildedir (Urve b. el-Verd, 1998, s. 80):

وَقَالُوا أَحِبُّ وَانْهَقْ لَا تَضِيرُكَ حَبِيرٌ وَذَلِكَ مِنْ دِينِ الْيَهُودِ وَلَوْ عُرِ
لَعَمْرِي لَأَنْ عَشْرَتٌ مِنْ حَشِيَّةِ الرَّدَى نُهَاقَ الْحَمِيرِ إِنِّي لَجَزُوعٌ

Eşek gibi çömel de anır, Hayber sana zarar vermez dediler

Bu, yahudi dininden bir yalandır

Yemin olsun, ölüm korkusundan dolayı on defa anırırsam

Eşek anırması gibi, korkak olayım

IV. Hayber'de Sosyal Hayat

Arabistan'daki yaşamın tüm şekillerine uyum sağlayan, Arap kabileleri içerisinde yaşayan ve o kabilelere üye olan yahudi kabileleri vardı. Nitekim Hicaz'da bir yahudi karşımıza bir tüccar, bir bedevi, bir çiftçi, bir şair, bir zanaatkar ve bir savaşçı olarak çıkabilirdi. Onlar hem kalelerde ve şehirlerde evlerde hem de çölde çadırlarda yaşadılar. Çoğu efsanevi bilgilere dayanmakla birlikte birçok Arap kabilesi içerisinde yahudi gruplar vardı ve bunların İran ve Filistin'deki yahudiler ile güçlü bağları vardı (Newby, 2013, s. 39, 43).

Sosyal ilişkilerde en kuvvetli bağlardan biri evlilik bağıdır. Mekke ve Hayber arasında ticari ilişkilerin varlığı iki şehir arasında evliliklere de zemin hazırladı. Meselâ Abdülmuttalib'in babası Hâşim, Hayber'li yahudi bir hanımla evlenmiş ve bu hanımdan Sayfî ve Ebû Sayfî adında iki çocuğu olmuştu. Aynı hanım Hâşim'le evlenmeden veya Hâşim vefat ettikten sonra, Hâşim'in kardeşi olan Muttalib ile de evlenmiş ve Mahrame isimli çocukları dünyaya gelmişti (İbn Habîb, 1985, ss. 402-403; Hamidullah, 2003, 1/592; Arslantaş, 2008, s. 433).

Sosyal ilişkilerin temel dinamiklerinden biri iletişim dilidir. Hicaz'daki diğer yahudiler gibi Hayber yahudileri bu bölgeye geldikten sonra Yahudi-Arap lehçesi olarak tanımlanabilecek "al-Yahudiyye" denilen kendi lehçelerini geliştirdiler (Lowin, 2010, 3/150). Nitekim Hicaz'ın kuzeybatısında içerisinde İbranice ve Aramca terimlerin bulunduğu yahudi Arapçası denebilecek bir lehçenin oluştuğu görülmektedir. Bunu

İslam'ın doğuşuyla Kur'an'da kullanılan bazı kavramlarla desteklemek mümkün olmuştur. Örneğin İbranice çalât (Aramca tzeluta) ile Arapça salât, çadaqa (İbranice tzedaga) ile Arapça sadaka, İbranice zekhut ile Arapça zekât, İbranice navi' ile Arapça nebi kelimeleri arasındaki ilişki bunu göstermektedir. Ayrıca diaspora yahudilerinin kutsal metinlerin (targumim) hem İbranice hem Arapça tercüme ve tefsirlerini okudukları bilinmektedir (Newby, 2013, s. 41-42). Hicaz'daki yahudilerin İbranice yazıp, Arapça konuştukları, çocuklarına kendi isimlerinin yanında, hatta çoğunlukla Arap isimleri verdikleri görülmektedir (Avcı, "Kurayza", DİA, XXVI, 431; Kelpetin, 2017, s. 105).

Hayberli yahudilerin kendilerine has giysileri vardı. Onlar arasında "taylasan" isimli giysi meşhurdu. Ebû Hureyre yeni tarz kıyafetler giydiklerini fark ettiği arkadaşlarına "taylasan" biçiminde elbiseler giyerek yahudilere benzediklerini söylemiştir (Buhârî, Meğâzî, 40; Hamidullah, 2003, 1/591).

İslam öncesi Hayber'de kâhinlerin de varlığı bilinmektedir. Hz. Peygamber'in dedesi Abdülmuttalib zemzem kuyusunu oğlu Hâris ile birlikte kazarken Kureyş'in muhalefetine karşı kendisini yalnız hissettiğinde on oğlu olması durumunda birini Allah için kurban edeceğine yemin etmişti. Abdülmuttalib on oğlu olduktan sonra bu adağı yerine getirmek üzere harekete geçti. Oğulları arasında kur'a çekti ve Abdullah çıktı. Bunun üzerine akrabaları bu uygulamaya itiraz ederek kur'ada ismi çıkan Abdullah'ı kurban etmektense Hayber'de bulunan bir kâhin kadına danışmayı önerdiler. Hayber'li kâhin kadının yol göstermesi ile Abdullah 100 devenin kurban edilmesi karşılığında kurtulmuştu (Hamidullah, 2003, 1/33; Arslantaş, 2008, s. 433).

V. Hayber'de Askeri Hayat: Kaleler ve Savaş Aletleri

Hayber'de zirai amaçların yanı sıra askeri güvenliği sağlamak için de kaleler inşa edilmişti. Netâh bölgesinde Nâim, es-Sa'b b. Muâz ve Zübeyr kaleleri; Şıkk bölgesinde Übeyy (Sümran) ve Nizâr (Beriy) kaleleri; Ketîbe bölgesinde Kamûs, Vatîh ve Sülâlim kaleleri bulunmaktaydı (İbn Sa'd, 1957, 2/106; Köksal, 2008, ss. 441-442; Yâkût el-Hamevî, 1977, 2/409). Kalelerin menşei bilinmemekle birlikte (Hamidullah, 2003, 1/590) Semûd kavminden Vatîh b. Mâzîn'in Hayber'de bulunan Vatîh kalesini inşa ettiği kabul edilmektedir (Arslantaş, 2016, s. 81). Günümüzde hala kalıntıları bulunan ve "Hisnu Merhab" diye tanınan Kamûs kalesi ünlü komutan Merhab'ın kalesi olarak tanınmaktadır (Yâkût el-Hamevî, 1977, 5/102; Hamidullah, 2003, 1/590). Allah Rasûlü döneminde Hayber'deki kalelerin varlığı ve yahudilerin savaş tekniği Hayber'in fethinin uzun sürmesine sebep olmuştu (Selâm, 1989c, s. 8).

Hayber bölgesindeki kalelerin sayısı tam olarak tespit edilememektedir. Bunun nedeni küçük kale şeklinde konaklardan (husûnü'l-âtâm) oluşmasıdır. Kaleler isimlerini meşhur yahudi bir kimseden, bir kabileden, üzerinde bulunduğu bir vadiden veya bir dağdan almıştı. Kale inşa etmek, kaleleri güçlendirerek ve silahlanarak düşmana karşı hazırlanmak, surlar üzerine burçlar inşa etmek ve duvarlar arasında korunaklı olarak kalmak yahudilerin savunma stratejisiydi. İnşa ettikleri sağlam surlar sayesinde can ve mal güvenliklerini korudular. Yahudiler Hayber'i savunma stratejisi bakımından ve kalelerin konumuna göre bölgelere ayırmışlardı. Vâkidî Hayber'in askeri bakımdan beş bölgeye ayrıldığına işaret etmiştir. Bunlar Netâh, Şık, Ketîbe, Vatîh ve Sülâlim'dir. Her bir mıntıkada kaleler bulunmaktadı (Vâkidî, 1965, 2/692; İbn Kesîr, 1408, 4/226; Diyarbekrî, 2/45; Selâm, 1989c, ss. 17-18; Welfinson, 1927, ss. 166-168). Munt'a göre

Hayber'in bir dizi kalelerden oluştuğu düşüncesi bir daha ele alınmalıdır. O'na göre kale yerine bu yerlerin bazılarını bölge/mahalle denilmesi daha uygundur. Çünkü kalelerin sayısı ve isimleri ilk dönem kaynaklarda farklılık göstermektedir. Hayber'in topografyasını kale olarak ifade etmek yalnız Arapların buradaki kaleleri husn olarak tabir etmesinden değildir, ayrıca Hayber kelimesinin yahudi temelli bir kelime olarak kale anlamında olmasından kaynaklanmaktadır. Topografik açıdan isimleri geçen bazı kalelerin/bölgelerin hangi coğrafi karakteri temsil ettiği de tartışılmalıdır. Örneğin Yakut'ta Netâh hem kale hem su kaynağı olarak isimlendirilirken daha sonraki kaynaklarda vadi olarak geçmektedir (Munt, 2021, s. 118-119). Hayberlilerin kalelerini verimli yaşam alanlarını savunma ve güven içinde yaşama amaçlı kullandıkları düşünülürse ve kale isimlerinin adlarını önemli kişilerden ve verimli vadilerden aldığı hatırlanursa vadi ve kale isimlerinin kullanımında karışıklığın sebebi anlaşılabilir. Bu durumda kalenin üzerine kurulduğu veya yakınında bulunduğu bölgeyle aynı ismi taşıması bahsi geçen tartışmanın sebebi olabilir.

Netâh mıntıkası, Hayber vahasının ilk savunma hattıdır. Hayber'in fethi esnasında orada görülen en önemli kaleler Nâim, Sâ'b, Zübeyr ve Dâru Beni Kimme kaleleridir. Şık mıntıkasının savaş kaleleri Übey, Semrân ve Nizâr kaleleridir. Ketîbe mıntıkasının en büyük kalesi Kamûs ve Vecde kaleleridir. Vatîh mıntıkasının en önemli kalesi ise Vatîh kalesidir. Sülâlim mıntıkasının en sağlam kalesi Sülâlim kalesidir. Bu kalelerin konumları ve birbirlerine göre yönleri şu şekilde tarif edilmiştir. Bir kişi Hayber'de Ketîbe mıntıkasında Kamûs kalesinde durup hafifçe doğuya doğru yöneldiğinde kuzeyinde Şık mıntıkası, kuzey doğusunda Netâh mıntıkası bulunur. Yine bu kişi batı yönüne doğru uzanarak güneye ilerlediğinde Sülâlim mıntıkasına, Sabhâ dağlarının güneyine ve güneydoğuya yöneldiğinde Vatîh vadisine ulaşır (Harbî, 1969, ss. 540-541; Ebû Ubeyd el-Bekrî, 1368, s. 1380; İbn Kesîr, 1408, 4/226; Bâşümeyl, 1979, s. 183, 1979, s. 183; Selâm, 1989c, ss. 18-19). Hayber'de diğer bölgelerde de bazı kaleler vardı. Bu kalelere Merîta (veya Merta), Zihâr ve Kusârâ örnek verilebilir (Harbî, 1969, s. 539; Selâm, 1989c, s. 49).

Hayber yahudileri kalelerinde silah ve savaş aleti bulunduruyordu. Bunların bir kısmı hücum, bir kısmı savunma, bazıları ise her iki maksatla kullanılan silahlardı. Yahudilerin kullandıkları büyük silahlardan biri mancınıktı. Kale muhasarası esnasında düşmana taş atmak, surları yıkmak veya burçları ve düşman menzillerini yakmak için kullanılırdı. Hicaz'da mancınığı ilk defa savaş aleti olarak kullananın yahudiler olduğu tahmin edilmektedir (Selâm, 1989c, s. 54). Bazı kaynaklarda Tâiflilerin bu savaş aletini kullanmakla meşhur oldukları söylene de yahudilerin daha öncesinden bu silahı kullandıkları ve kullanımı konusunda daha usta oldukları nakledilmektedir (Cevâd Ali, 1993, 7/151, 154, 10/119). Netâh'taki Nâim kalesinde bir mahzende gizledikleri bir mancınık vardı. Hayber fethi esnasında bu mancınığı hazırlayamadan Hz. Peygamber aniden baskın vererek kullanmalarını önlemişti. Çünkü Müslüman esirler o mancınığın yerini biliyorlardı. Vâkîdî, Hayber kuşatmasının altıncı gecesi Hz. Ömer komutasında bir grup askerin bir yahudiyi yakalayarak Hz. Peygamber'e getirdiğini, o kişinin de Netâh kalesinde saklı bulunan mancınık, debbâbe, zırh, kalkan ve kılıçların yerlerini söylediğini nakletmektedir. Hz. Peygamber de önce o kaleyi alıp mancınığı ele geçirmelerini, ardından Şık mıntıkasındaki Nizâr kalesi ve diğer kalelerin fethi için kullanmalarını emretmişti. Bu sayede müslümanlar Nizâr kalesini fethettiler. Yine Sa'b kalesinde mancınıkları ele geçiren müslümanlar Hz. Peygamber'in emriyle Ketîbe'deki Ebû'l-Hukayk kabilesinin en büyük kalesi olan Kamûs üzerine kullandılar (Vâkîdî, 1965, 2/637, 648, 657, 670; Bâşümeyl, 1979, s. 1059-1060; Abdurrauf Avn, 1961, ss. 16, 163-164; Selâm,

1989c, s. 53-54). Makalenin sınırlarını aşan bilgi olmasına rağmen İslam öncesi dönemde Hayber'i yansıttığından burada zikredilmiştir.

Hayberlilerin kullandığı savaş aletlerinden biri de debbâbeydi. Sümeý adı verilen ağaçtan yapılan debbâbe ağır ağır ilerleyen özelliğe sahipti. Toprağı kazarak kalenin içine insanlarla birlikte girerdi. Ok işlemez derilerle çevrili bir hücum silahıydı. Mancınıktan önce debbâbe kullanılırdı. Kadim Mısırlıların, Asurluların, Yunanlıların, Romalıların ve Farslıların bu aleti kullandıkları söylenir. Hayber'de Netâhtaki es-Sa'b b. Mu'az ve Nâim kalelerinin mahzenlerinde bu aletten bulunmaktaydı. Naim kalesinde bu aletten iki adet vardı. Yahudiler Hayber'in fethinde savunma savaşı yaptıklarından bu aleti kullanmadılar. Yahudilerin debbâbeye ihtiyacı olmadığı halde hangi sebeple ve nasıl bu alete sahip oldukları konusunda ihtilaf vardır. Çünkü Arap yarımadasında bilinmeyen ve ihtiyaç olmayan bir silah olarak değerlendirilmektedir (Vâkidî, 1965, 2/648; Şâmî, 1992, 5/599; Bâşümeýl, 1979, s. 199; ed-Dakdûkî, 1985, s. 233; Selâm, 1989c, s. 68-69).

Hayber yahudilerinin kullandığı bir diğer savaş aleti yay ve oktu. Onların üretmiş olduğu yay ve oklar savaşlarda çok kullanışlı ve tesirliydi. Yayları Salb dağında bulunan Nebi', Sedir, Şiryân ve Şevhad ağaçlarının dallarından üretmekteydiler (İbn Hüzeýl, 1951, s. 211). Hayberliler Arap yayı olarak bilinen sert ve kuvvetli bir yay yaptılar. Bu yayın bir tanesi aynı anda dört veya beş oku birden atabilecek kuvvette idi. Müslümanlar Hayber fethinde Vatîh ve Sülâlim kalelerinde diğer silahlarla birlikte beş yüz Arap yayı bulmuşlardı. Bu silahlar Âl-i Ebü'l-Hukayk'taki bir gruba aitti (Vâkidî, 1965, 2/671). İslam öncesinde Araplara bunları ödünç vermekteydiler (Vâkidî, 1965, 2/67). Yahudilerin ürettiği birçok ok çeşidi vardı. Bunlardan biri nebi' ağacından yapılan ve Arap oku olarak bilinen Nebîl isimli oktu. Yahudiler bu yay ve okları kullanma ve ok yapım tekniği konusunda çok mahirdiler. Keskin nişancılar ok kullanma eğitimi vermekteydiler. Rivayete göre Kamûs kalesinin sahibi ve komutanı Kinâne adlı kişi üç yüz zira' uzaklıktaki bir yere üç ok atar ve üçünü de aynı yere isabet ettirirdi (Vâkidî, 1965, 2/670). Netâhlılar yahudilerin en iyi, en hızlı ve en uzağa ok atanı olarak meşhur olmuşlardı. Ayrıca Şık'taki Übey kalesi yahudileri de çok kuvvetli ok ve taş atıcılarıydı (Vâkidî, 1965, 2/643, 646, 662, 663, 667, 668, 671, 680; Şâmî, 1992, 5/186; ed-Dakdûkî, 1985, ss. 226, 228; Abdurrauf Avn, 1961, ss. 48, 54, 141, 129, 137; Selâm, 1989c, s. 57-59).

Hayberliler'in savaş aletlerinden bir diğeri kişiyi kılıç darbelerinden koruyan ve demirden örülmüş bir elbise olan zırhtı. İbrânilerde zırhlara Şiryun (şiron) denirdi. Yahudilerin zırh yapımında şöhret bulmalarında yahudi kıssalarının büyük tesiri vardı. Zırh zanaatı Hz. Dâvud'a (a.s.) nisbet edilirdi (Cevâd Ali, 1993, 5/430). Zırh çok pahalı bir savaş aletiydi. Cahiliye döneminde komutanlar ve ileri gelenler ancak zırh giyebilirdi. Hayber kalelerindeki mahzenlerde birçok sayıda zırh bulunmaktaydı. Hayber fethi esnasında yahudi süvari Merhab'ın üzerinde ve mübarezeeye çıktığında Âmir'in üzerinde bir zırh bulunmaktaydı. Müslümanlar Hayber'i fethettiklerinde Vatîh ve Sülâlim kalelerinin mahzenlerinde yüz adet zırh bulmuşlardı. Ebü'l-Hukayk kabilesi talep eden Araplara silah kiralyorlardı. Hatta muasır bazı araştırmalar Hayber'in fethinin hemen öncesinde bin adet zırh olduğunu söylemektedir (Vâkidî, 1965, 2/637, 656, 657, 671; İbn Hüzeýl, 1951, s. 226/227; Halebî, 1400, 2/745; Şâmî, 1992, 5/204; Cevâd Ali, 1993, 5/430, 637, 671; ed-Dakdûkî, 1985, s. 237; Selâm, 1989c, ss. 60, 62).

Miğfer, başı savaş esnasında kılıç darbelerinden taşlardan ve oklardan korumak için giyilen zırhın tamamlayıcısı savaş aletidir. Arap yarımadasında çok pahalı bir savaş aleti olan miğfer Hayber kalelerinin mahzenlerinde çok sayıda bulunmaktaydı. Yahudi

süvariler mübareze ve saldırı esnasında miğferle birlikte üzerine Beyza isimli savaş aletini giyerlerdi (İbn Hüzeyl, 1951, s. 230; Şâmî, 1992, 5/197; ed-Dakdûkî, 1985, s. 239; Selâm, 1989c, s. 62). Yemen miğferini savaşlarda süvarilerin giydiği bilinmektedir. Siyer ve megâzî kitapları Netâh kalesi önünde müslümanlara karşı koyan meşhur Hayber süvarisi Merhab'ın Yemen miğferi giydiğini nakletmektedir (İbn Kesîr, 1976, 3/355). Beyzanın altına giyilen örgü miğfer de zırhın devamı olarak demirden örülen ve başa giyilen bir savaş korunma aletidir. Baş ve yüzü tamamen örter, sadece gözler görünür. Ayrıca bazıları sırtın arkasına doğru sarkarak boynu da korur. Hayber yahudileri bu miğferleri Yemen'den ithal etmekteydiler. Yahudi Merhab'ın giydiği miğfer bu türdendi (Vâkidî, 1965, 2/637-648-657; İbn Hüzeyl, 1951, s. 230; Şâmî, 1992, 5/197; Cevâd Ali, 1993, 5/433; ed-Dakdûkî, 1985, s. 239; Abdurrauf Avn, 1961, s. 184; Selâm, 1989c, ss. 64-65).

Çok eski milletlerden beri kullanılan eski bir savunma silahı olan kalkanın ağaçtan, vahşi hayvan derilerinden ve deve derisinden yapılan, büyük, küçük, ağır ve hafif türleri vardı. Hz. Peygamber zamanında Hayber yahudileri savaşlarda kalkan kullanmaktaydılar. Kalkan, pahalı savaş aletlerinden olduğundan kahraman, meşhur ve zengin savaşçılar bu aleti kullanabilirdi. Önceden ağaçtan yapılır, üzerine deri yapıştırılır, çatlamaması için yağlanırdı. Cahiliye Arap yarımadasında daire şeklinde, bazen de uzun şekilde yapılmıştır (İbn Hüzeyl, 1951, ss. 231-232; Şâmî, 1992, 5/197, 199; Cevâd Ali, 1993, 5/430; ed-Dakdûkî, 1985, s. 240; Selâm, 1989c, ss. 63-64).

Hayber yahudileri hem atlı hem de yaya halde mızrak kullanımında ustaydılar. Özellikle kaleleri muhasara edildiğinde mızrağı kullanırlardı. Hayber fethi esnasında yahudilerin en güçlülerinden biri olan Yâsir, müslümanlara saptamak ve insanları sevk etmek üzere yanında mızrak taşımaktaydı. Yahudiler mızrak kullanımının yanında yapımında da başarılıydılar. Özellikle üç boğumlu veya üç başlı olarak meşhur olan mızraklar imal edip kullanıyorlardı. Müslümanlar Hayber'i fethettiklerinde sadece Vatifh ve Sülâlim kalelerinde bin adet mızrak bulmuşlardı (İbn Hüzeyl, 1951, s. 205-207; Halebî, 1400, 2/737; Şâmî, 1992, 5/204; Abdurrauf Avn, 1961, s. 147; ed-Dakdûkî, 1985, s. 224; Selâm, 1989c, ss. 65-66; Vâkidî, 1965, 2/662).

Hayber yahudileri kılıç ve kın yapımında da ustaydılar. Kınlar üzerine sahibinin ismini ve bazı İbranice ifadeler yazıyorlardı. Müslümanlar Hayber fethinde Vatifh ve Sülâlim kalelerinde dört yüz kılıç ganimet elde etmişlerdi. Merhab'ın nakışlı, üzerinde İbranice "Bu Merhab'ın kılıcıdır. Kim onu tadarsa ölür" yazılı bir kılıcı vardı. Bu kılıç savaşta sonra Muhammed b. Mesleme ailesine miras kalmıştır (Şâmî, 1992, 5/204; Selâm, 1989c, s. 67; Vâkidî, 1965, 2/656, 667).

Hayber'de yahudilerin kullandığı diğer savaş aletleri arasında balta, asa, taş ve rahâ (değirmen taşı) bulunmaktaydı (Vâkidî, 1965, 2/663; İbn Sa'd, 1957, 3/26, 526; Şâmî, 1992, 5/244; Selâm, 1989c, ss. 71-72). Halebî'nin verdiği bilgiye göre Muhammed b. Mesleme'nin kardeşi Mahmûd, Hayber'in fethi günü Merhab veya Kinâne b. Rebi' tarafından kaleden atılan bir değirmen taşı ile şehit edilmişti (Halebî, 1400, 2/732).

Sonuç

Hayber'de ilk yerleşimin ne zaman başladığı net değildir. Bugün bazı arkeolojik araştırmalarda, Hayber'in tarihinin üç bin yıl öncesine dayandığı tahmin edilmektedir. Hayber bölgesinde milattan önce Amâlekilerin, sonraları da Ezd ve Süleym gibi Arap kabilelerinin ve de yahudilerin yaşadığı düşünülürken hangisinin daha önce yerleştiği tespit edilememektedir. Bazı araştırmacılar yahudilerin Hicaz'a milattan önce

geldiklerini iddia ederken diğerleri milattan sonra yerleştiklerini ileri sürmektedir. Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminden önce Hayber'de yahudilerin yaşamakta olduğu ise kesin olarak bilinmektedir.

Hayber kelimesinin anlamı konusunda kaynaklarda farklı bilgiler yer almaktadır. Hayber'den ilk defa "Khibrā" (khi-ib-ra-a) olarak, Babil kralı Nabonidus'un (M.Ö. 556-39) Teymā'da geçirdiği zamanı anlattığı bahiste kuzey Hicâz'daki bir avuç yerleşim yerini saydığı Harran yazıtında bahsedilmektedir. Tarihî kayıtlara göre Hârise b. Ebû Huzeyme b. Sa'lebe liderliğindeki el-Ezd kabilesi Hicaz'ın Hayber bölgesine yerleşmişti. MS yedinci yüzyılın başlarında Arabistan'daki Yahudi kabileleri Hayber ve Yesrib olmak üzere iki büyük şehirde ve Fedek, Teyma ve Vâdilkura olmak üzere üç küçük yerleşim biriminde yaşıyorlardı. Hayber yahudilerinin şehirdeki geçmişinin çok eskiye dayandığı nakledilmektedir.

Hayber, Medine-Suriye yolu üzerinde bulunmaktadır. İslam öncesi dönemde Hayber ticari yolların kesiştiği, verimli toprakların ve su kaynaklarının olduğu bir yerde bulunmaktaydı. Cahiliye döneminde Yahudiler bu verimli toprakları ticari ve zirai yeteneklerini de kullanarak adından söz edilen bir merkez haline getirdiler. Civarda bulunan şehirlerle ticari ilişkileri bulunmaktaydı. Kumaş, takı, hurma, buğday, arpa, bal ve şarap gibi ürünlerin ticaretini yapan Yahudiler sarraflık konusunda ünlüydüler. Bölgede düzenlenen panayırılar sayesinde ticari hayat canlanmaktadır. Mekke, Yesrib, Yemen, Hadramut, Taif, Suriye, Filistin, Irak gibi bölgenin dört bir yanından insanlar panayıra katılmak için bu bölgeye gelirdi. İslam öncesi Hayber panayırılarında İslami dönemde de kullanılan dinar ve dirhem yaygındı. Hayber Yahudileri genellikle Hicaz'da bilinen ölçü ve tartıları kullanırlardı.

Hayber'de zirai faaliyetleri verimli hale getiren kanallar ve su bentleri inşa edilmişti. Yahudiler su kaynaklarını geliştirerek kale sakinleri için içme suyu ve tarımsal ürünler için sulama kanalları inşa ettiler. Hicaz'ın en zengin bölgelerinden biri olan Hayber vahası hurmalarının bolluğu ve meyvelerinin bereketiyle ünlüydü. Hayberliler hurma yetiştiriciliğini bilmekle övünürken, Arap kabileleri ise onları "kaliteli hurma yetiştiricileri" olarak tanıtırldı. Hayberliler şehirlerini, verimli arazilerini ve bahçelerini kaleleriyle muhafaza etmekteydiler. İthal ve ihraç ettikleri savaş aletlerini bu kalelerde muhafaza etmekteydiler. İslam öncesi dönemde Hayber'in tarihi hakkında bilgi sunan bu makale sayesinde Hz. Peygamber döneminde Hayber'le yaşanan ilişkiler daha iyi anlaşılacaktır. Hz. Peygamber döneminde yaşanan Müslüman ve Yahudi ilişkileri daha doğru değerlendirilebilecektir.

Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	* Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – İthenticate
Etik Bildirim	itobiad@itobiad.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	* It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - İthenticate
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	itobiad@itobiad.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça | References

- Abdurrauf Avn, (1961). *el-Fennü'l-harbî fi sadri'l-İslâm*. Dâru'l-Ma 'ârif, Kahire.
- Arslantaş, N. (2005). *Emeviler Döneminde Yahudiler*. Gökkuşbuğu.
- Arslantaş, N. (2008). Sürgünden Sonra Hayber Yahudileri. *BELLETEN*, 72(264), 431-474. <https://doi.org/10.37879/belleten.2008.431>.
- Arslantaş, N. (2016). *Hız Muhammed Döneminde Yahudiler*. KURAMER Yayınları.
- Ay, Ş. (2011). İsrail ve Yahuda Krallıkları Üzerine Düzenlenen Asur Seferleri. *History Studies: Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*. III/1, s. 1-14.
- Bal, F. (2014). Çölün Ekonomisi: İslam Öncesi Arap Yarımadası'nda Ticaret, Ortaklık, Para ve Kredi. *Akademik Ortadoğu* 9 (1), 95-118.
- Bâşümeyl, M. A. (1979). *Mevsû'atü'l-gazavâti'l-kübrâ: Sulhü'l-Hudeybiye, Gazvetü Hayber*: C. VI. el-Mektebetü's-Selefiyye.
- Buhâri, Muhammed b. İsmail. (1992). *el-Câmi'u's-sahîh*. İstanbul: Çağrı yayınları.
- Cevâd Ali. (1993). *el-Mufassal fi târihi'l-'Arab kable'l-İslâm*. Câmi'atü Bağdâd.
- Çağatay, N. (1982). İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı (4. bs). *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları*.
- Çeçen, K. (t.y.). "Bent". TDV İslâm Ansiklopedisi. 10 Ekim 2022: <https://islamansiklopedisi.org.tr/bent>
- Çelik, Z. (2019). *Üseyd b. Hudaýr*. SAMER.
- Diyarbekrî, K. H. (t.y.). *Târîhu'l-hamîs fi ahvâli enfesi nefis*. C. II. Müessesetü Şâban, Beyrut.
- Ebû Ubeyd el-Bekrî, (1368). *Mu'cemu mesta'cem min esmâi'l-bilâd ve'l-mevâdi*. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- ed-Dakdûkî, V. (1985). *el-Cündiyye fi ahdi'd-Devleti'l-Ümeviyye*. Müessesetü'r-Risâle.
- Efe, G. (2002). *İslâm öncesi Arabistan'da Yahudilik*. Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi.
- Efgânî, S. (1960). *Esvâku'l-'Arab fi'l-Câhiliyye ve'l-İslâm*. Dâru'l-Fikr. <https://shamela.ws/book/9999/334>.
- Ensârî, İ. A. (1970). *Tuhfetü'l-Muhibbîn*. Mektebetü'l-Atîka. Tunus. https://archive.org/details/olomnasb_ymail_201611/page/n223/mode/2up.
- Erdem, S. (1989). "Amâlika". TDV İslam Ansiklopedisi. c. 2, s. 556-558.
- Haidary, M. H. (2011). *Sebeup ve Sonuçlarıyla Hayber Gazvesi* [Doktora Tezi]. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Halebî, N. (1400). *es-Sîretü'l-Halebiyye (İnsânü'l-uyûn fi sîreti'l-emîni'l-memûn)*. Dâru'l-Mârife.
- Hamidullah, M. (1998). "Hayber". TDV İslam Ansiklopedisi. c. 17, s. 20-22. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hayber>

- Hamidullah, M. (2003). *İslâm Peygamberi (Hayatı ve Faaliyetleri)*. Çev. Salih Tuğ. İstanbul: İmaj ofset.
- Harbî. İ. (1969). *Kitâbu'l-menâsik ve emâkini turuki'l-hac ve meâlimi'l-cezâra*. Dâru'l-Yemâme.
- Hizmetli, S. (1991). *İslam Tarihi (Başlangıçtan İlk Dört Halife Devri Sonuna Kadar)*. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- İbn Düreyd, M. (1987). *Cemheratü'l-Lüga*. Dâru'l-ilm li'l-Melâyîm.
- İbn Habîb, M. (t.y.). *Kitâbü'l-Muhabber*. Dâru'l-Âfâkî'l-Cedîde.
- İbn Habîb, M. (1985). *el-Münnemmak fi ahbâri Kureyş*. Âlemü'l-Kütüb.
- İbn Haldûn, V. A. (t.y.). *Târîhu İbn Haldûn*. Dâru İhyâi't-türâsî'l-Arabî.
- İbn Hüzeyl, A. (1951). *Hilyetü'l-fursân ve şî'ârü's-şüc'ân*. Dâru'l-Meârif.
- İbn Kesîr, İ. (1408). *el-Bidâye ve'n-nihâye*. Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî.
- İbn Kesîr, İ. (1431). *el-Fusûl fi ihtisâri sîreti'r-Rasûl*. Dâru'n-Nevâdir.
- İbn Kesîr, İ. (1976). *es-Sîretü'n-nebeviyye*. Dâru'l-Ma'rife.
- İbn Kuteybe, A. (t.y.). *el-Me'ârif*. Dâru'l-Maârif.
- İbn Kuteybe, A. (1418). *'Uyûnu'l-ahbâr*. Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye. <https://shamela.ws/book/23790/1142>
- İbn Sa'd, M. (1957). *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. Dâru Sâder.
- İbn Şebbe, Ö. (1979). *Târîhü'l-Medîneti'l-münevvere: Ahbârü'l-Medîneti'l-münevvere*. thk. Fehim Muhammed Şeltut. Dâru'l-İsfahânî.
- Kelpetin, M. (2016). *İslâm öncesi Güney ve Kuzey Arabistan* (M. Çağrıç, Ed.; Birinci basım). KURAMER Yayınları.
- Kelpetin, M. (2017). *İslâm Öncesi Medine*. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 95-113. <https://doi.org/10.15370/maruiid.333530>.
- Kelpetin, M. (2018). *İslâm'dan Önce Tâif*. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 79-103. <https://doi.org/10.15370/maruiid.452186>.
- Kennedy, M. A., McMahon, J., Thomas, H., Boyer, D. D., Repper, R., Dalton, M., & AlKhaldi, K. (2021). Dating the pendant burials of north-west Arabia: First radiometric results from the Khaybar Oasis, Saudi Arabia. *Arabian Archaeology and Epigraphy*, 32(Suppl. 1): 183– 197. <https://doi.org/10.1111/aae.12199>.
- Köksal, M. A. (2008). *Peygamberler Peygamberi Hz. Muhammed (a.s.) ve İslamiyet*. Erkam Yayınları.
- Merzûkî, A. (1417). *el-Ezmine ve'l-emkine*. Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye. <https://shamela.ws/book/11469/381>.
- Munt, H. (2021). "Khaybar". In: EI3, *Encyclopaedia of Islam*, THREE, Edited by: Kate Fleet, Gudrun Krämer, Denis Matringe, John Nawas, Devin J. Stewart. Consulted online on 06 May 2023 http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_ei3_COM_35513.

Newby, G. D. (2013). "The Jews of Arabia at the Birth of İslam". *A History of Jewish-Muslim relations: from the origins to the present day*. edited by Abdelwahab Meddeb, Benjamin Stora. translated by Jane Marie Todd, Michael B. Smith. Princeton University Press.

Lowin, Ş. (2010). "Khaybar", in: *Encyclopedia of Jews in the Islamic world*: J-O., executive editor Norman A. Stillman, Leiden: Brill. Consulted online on 01 May 2023 http://dx.doi.org/10.1163/1878-9781_ejiw_COM_0012910.

Rıdvân, F. A. (1408). *Mevkifu Yehûdi Hayber ve şimâli'l-Hicâz mine'd-devoleti'l İslâmiyye ilâ iclâihim fi ahdi Ömer*. [Yüksek Lisans tezi]. Câmi'atü Ümmi'l-Kurâ.

Şâmî, Ş. (1992). *Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd fi sîreti hayri'l-ibâd ve zikri fadâilîhi ve ahvâlihi fi'l-mebede ve'l-me'âd*. el-Meclisü'l-A'la li'ş-Şuûni'l-İslâmiyye.

Selâm, S. Ş. M. (1989a). *en-Neşâtü't-ticârî fi Hayber fi'l-câhiliyye ve hatta'l-feth*. Münşetü'l-Maârif.

Selâm, S. Ş. M. (1989b). *en-Neşâtü'z-zirâ'î fi Hayber fi'l-câhiliyye ve hatta nihâyeti ahdi Ömer b. el-Hattâb*. Münşetü'l-Maârif.

Selâm, S. Ş. M. (1989c). *Husûnu Hayber fi'l-câhiliyye ve 'asri'r-Rasûl*. Münşetü'l-Maârif.

Shahîd, I. (1995). *Byzantium and the Arabs in the Sixth Century*. Volume II, Part 2: *Economic, social and cultural history*. Dumbarton Oaks research library and collection Washington, D.C.

Urve b. Verd. (1998). *Dîvânu Urve ibn el-Verd Emîri's-sa'âlik*. Nşr. Esmâ Ebubekir Muhammed. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

Vâkidî, M. (1965). *Kitâbü'l-Meğâzî. Âlemü'l-Kütüb*.

Veccia Vaglieri, L. (1997). *Khaybar. Encyclopaedia of Islam*: C. IV (ss. 1137-1143). Leiden E. J. Brill.

Watt, W. M. (2016). *Hız Muhammed Medine'de*. Çev. S. Kalkan. KURAMER Yayınları.

Welfinson, I. (1927). *Târîhu'l-Yehûd fi bilâdi'l-Arab*. Matba'atü'l-İ'timâd.

Yâkût el-Hamevî. (1977). *Mu'cemü'l-büldân*. Dâru Sâder.

Görseller:

The "Mountain of the Jews" at Khaybar, Saudi Arabia | Archive | Diarna.org. (t.y.). Geliş tarihi 16 Haziran 2022, gönderen <http://archive.diarna.org/site/detail/public/10/>.